

11. Щербаківський В. Українські дерев'яні церкви: Короткий огляд розробки питання // Збірник секції мистецтв Українського наукового товариства. – К., 1921.

12. Щербаківський Д. Реліквії старого київського самоврядування // Київ та його околиця в історії і пам'ятках / Під ред. М.Грушевського. – К., 1926.

The article reveals certain aspects of the development of architecture, iconography, engraving, portrait painting and other arts in the Hetmanate period in Kiev.

*Анатолій Іваненко
(Переяслав-Хмельницький)*

УЧАСТЬ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО КОЗАЦТВА У РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКІЙ ВІЙНІ 1735 – 1739 РР.

У розвідці на основі архівних матеріалів, зроблена спроба висвітлити один із маловідомих епізодів військової історії козацтва Переяславського полку.

Невід'ємною частиною історії українського народу є історія його збройних сил. В останні роки розпочався інтенсивний процес дослідження історії збройних формувань України різних періодів, проте ця робота ще далека від свого завершення. Переяславський козацький полк протягом багатьох десятиріч був складовою козацького війська Гетьманщини і тому не викликає сумнівів, що вивчення окремих аспектів його військової діяльності може стати вагомим внеском у наукові дослідження як історії національних збройних формувань, так і історії України в цілому.

Проблема участі українського козацтва у російсько-турецькій війні 1735 – 1739 рр. перебувала в полі зору багатьох істориків. Вже в працях П.Симоновського [11], О.Рігельмана [16], Д.Бантиш-Каменського [4], які з'явилися у другій половині XVIII – першій половині XIX ст., висвітлювалася роль козацтва у війні 1735 – 1739 рр. Звертався до цієї теми і невідомий автор „Історії Русів” [10]. Вказані роботи мають не тільки історіографічне, а й джерелознавче значення.

У другій половині XIX ст. цю проблему частково розглядали військові історики Ф.Ласковський [12], Д.Масловський [14] та О.Байов [3].

На початку XX ст. В.Романовський досліджував наслідки війни 1735 – 1739 рр. для України [17]. Вражаючі факти трагічних наслідків війни для українського козацтва наводив Д.Дорошенко [8]. О.Апанович, вперше в радянській історіографії звернувшись до проблеми військової системи України першої половини XVIII ст., на основі широкого кола архівних матеріалів, висвітлила участь козацького війська в цій війні [1]. Вона також узагальнила здобутки української і російської історіографії у висвітленні цієї тематики [2, с.21-38]. О.Репан досліджував мобілізаційні можливості Гетьманщини напередодні та під час російсько-турецької війни [15], а також специфіку дій лівобережних полків у далеких та ближніх походах. Що ж стосується проблеми, яка розглядається в даній публікації, то у такій постановці вона ще не була предметом спеціального дослідження.

У першій половині XVIII ст., незважаючи на збереження самобутніх рис у комплектуванні, внутрішній організації, системі забезпечення та командування, Переяславський козацький полк, як і інші лівобережні полки, фактично, був перетворений у складову російської армії та змушений був брати безпосередню участь у воєнних кампаніях, які вела Російська імперія. Яскравим прикладом використання переяславського козацтва в інтересах російського самодержавства може слугувати його участь у російсько-турецькій війні 1735 – 1739 рр.

У червні 1735 р. з Польщі був відкликаний генерал-фельдмаршал Мініх для організації боротьби проти Кримського ханства. 18 червня 1735 р. О.Шаховський, котрий очолював Правління гетьманського уряду, отримав указ про підготовку лівобережних козацьких полків до військових дій проти Криму. Незважаючи на те, що значна частина особового складу Переяславського полку в цей час ще перебувала в Польщі, куди була введена для боротьби з прихильниками претендента на польську корону С.Лещинського, він теж був залучений до військового походу на Крим.

В „Первый Крымский Походъ” проти Ногайської орди козаки полку вирушили у жовтні під орудою полкового осавула Якова Пилипенка [6, арк.4]. Українські козацькі полки на чолі з генеральним обозним Яковом Лизогубом у складі російської армії (через хворобу Мініха нею командував генерал-поручик М.Леонтьєв), дійшовши до р.Кінські Води, розгромили загони ногайських татар і рушили далі по Дніпру до Кам'яного Затону. Козаки Переяславського полку брали активну участь у „...сражении с неприятелем На Чорной Долине” [20, арк.2], яке закінчилось трагічно для козацького війська.

Погана організація походу, що розпочався восени, передчасні морози і сніг, нестача зеленого корму для коней (у гетьманських козаків загинуло 12 тисяч коней [8, с.421]), хвороби й епідемії обірвали цей похід. Переяславські козаки, втративши коней, „... в холод п'янь зеледво в домъ свой возвратили” [20, арк.1].

Наступного року бойові дії відновилися. Генерал-фельдмаршал Мініх планував залучити до походу 16 тисяч гетьманських козаків, у тому числі Переяславський полк мав виставити 1 874 козаків [15, с.21-22]. Крім того, кожен полк мав відрядити до Царичанки, де зосереджувалися козацькі війська, додатково по 100 козаків для заміни хворих та небоєздатних. Результати перевірки показали, що прибуло лише 12 730 погано озброєних козаків, половина з яких була без коней [8, с.436]. Ухилиння козацької старшини від служби змусило ГВК (Генеральну військову канцелярію) видати указ, за яким старшина могла втратити маєтки в разі відмови вирушити в похід.

Переяславський полк виступив у похід у складі так званої Дніпровської армії, що повинна була захопити Крим. На чолі полку стояли: наказний полковник Василь Томара, полкові осавули Яков Пилипенко та Григорій Лукашевич, полковий хорунжий Григорій Моцок [15, с.21-22]. Українські козаки виявили героїзм, вблід перейшовши Гниле море і вдаривши в тил ворога. Вступивши в Крим у складі армії Мініха, переяславські козаки взяли активну участь у „...добутии кримських крепостей Перекопу, Козлова, Бахчисарая...” [20, арк.2]. Однак, знову у результаті нестачі провізії і хвороб, козацьке військо зі значними втратами мусило спішно відступати. Переяславський полк, при поверненні від ханської столиці Бахчисарая, мав значні сутички з ворогом [20, арк.2]. Під час походу загинуло 50 % козацького війська (2 тисячі – у боях, інші – від хвороб) [7, с.179].

Чергова активізація воєнних дій розпочалася навесні 1737 р. Генерал -фельдмаршал Мініх на чолі Дніпровської армії планував взяти Очаків; Донська армія під керівництвом генерал-фельдмаршала П.Лассі направлялася на Кримський півострів. У команду Мініха з Переяславського полку призначалися 1 254 козаки. У березні 1737 р. ГВК визначилася з командирами загонів гетьманців: Кримський похід – генеральний хорунжий Я. Горленко, Очаківський похід – генеральний суддя І.Борозна (згодом його замінив Я.Лизогуб). Мобілізація козаків Переяславського полку для Очаківського походу проходила в м. Кобиджу, куди полк прибув для перевірки особового складу. Очолювали полк полковий обозний Семен Сулима і полковий хорунжий Дмитро Прохорович [15, с.24-25].

Незабаром, через забаганку Мініха, котрий хотів бачити миргородського полковника В.Капніста у своїй команді, Переяславський полк передислокувався до армії фельдмаршала Лассі, замінивши там Миргородський полк. У червні Переяславський полк у складі Донської армії форсував Сиваш і вступив на Кримський півострів. У липні було захоплено м.Карасубазар, але знову нестача провіанту та хвороби змусили армію Лассі залишити Крим. За жертви, які поніс Переяславський полк у цьому поході, від генерал-фельдмаршала Лассі „... какъ прочіимъ полкамъ, так и полку Переясловскому аттестуетъ ... похвалній листъ” [18, с.7].

У 1738 р. Переяславський полк під орудою Семена Сулими брав участь „въ походе Приднестрянскомъ Бендерскомъ” [6, арк.4]. За розпорядженням ГВК він разом із Прилуцьким, Київським, Миргородським, Полтавським та Чернігівським полками знаходився під командою генерального осавула Федора Лисенка в складі армії Мініха. Бубнівську сотню в поході очолювали: сотник Михайло Прохорович, сотенний хорунжий Кирило Макаренко та сотенний осавул Никифор Бадека [13, с.238]. Безпосередньо у команді Мініха перебувало 817 козаків полку. Крім того, на Українській лінії знаходилося 260 переяславських козаків, у фортеці Азов – 174 піших козаки, 117 козаків проводили патрулювання в районі Ізюма [1, с.50]. Артилерія полку складалася з трьох легких півторафунтових гармат, які дозволяли успішно маневрувати на полі бою [25, арк.230]. Дністровська кампанія закінчилася безрезультатно для російського уряду, а козаки понесли значні втрати в сутичках із татарами та від хвороб. 20 тисячне татарське військо напало на український ар'єргард, який прикривав російську армію, що призвело до значних жертв.

Для кампанії 1739 р. царське командування планувало мобілізувати з Переяславського полку 2 345 козаків (1 234 – в армію Мініха та 1 111 – для охорони кордонів) [1, с.51]. Полкове місто Переяслав мало бути місцем збору Переяславського та Прилуцького полків напередодні походу [15, с.28]. Переяславське козацтво брало участь у „... Таучанской баталіи при взятіи города Хотена, и при покореніи всей Молдавіи” [18, с.8]. Статистичні дані таблиці 1, складеної на основі рапорту полковника Семена Сулими, виявленого у фонді ГВК ЦДІА України, засвідчують, що в Хотинському поході було задіяно 1 332 козаки полку (разом із старшиною) [21, арк.1-3].

Участь Переяславського полку в Хотинському військовому поході 1739 р.*

Уряд	Виступило в похід	Втрати			Перебувало в різних походах на жовтень 1739 року
		Загинуло	Потрапило до полону	Зникло безвісти	
Полковник	1	-	-	-	-
Полкова старшина	3	-	-	-	1
Сотники	10	-	-	-	3
Сотенна старшина	35	-	-	-	10
Старшинські діти	2	-	-	-	1
Значкові товариші	19	-	-	-	1
Артилеристи	28	1	-	-	7
Козаки	1234	15	2	1	68
Усього:	1332	16	2	1	91

* Таблицю складено автором на основі архівних фондів: ЦДДА УКРАЇНИ. – Ф.51. – Оп.1. – Спр.124. – Арк.1-2.

Після взяття Хотина козаки Переяславського полку були відряджені з загоном миргородського полковника В.Капніста до австрійських кордонів. Вони брали участь у розгромі турецького загону при Фокшанах і, взявши м.Сороку, через Трансильванію „з честю і славою великою” повернулися додому [13, с.243].

Всього під час російсько-турецької війни 1735-1739 рр. було залучено до „строевої та обозної” служби 157 300 козаків [8, с.422], загинуло в боях та від хвороб майже 50 % козацької армії, що було наслідком бездарності російського командування та зневажливого ставлення до козаків. Головнокомандуючий російською армією Мініх, за словами російського історика В.Ключевського, – „...был человек, не жалевший людей, не останавливавшийся пред страшными жертвами для достижения малого успеха: результаты кампаний 1736 и 1739 гг. были ничтожны сравнительно с теми жертвами, которые были принесены. Гр. Миних был плохой главнокомандующий и в Ставучанской победе он не виноват...” [19, с.84].

О.Апанович, досліджуючи українські збройні сили першої половини XVIII ст., прийшла до висновку, що під час російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр. спостерігалось зменшення бойового значення лівобережного козацтва у складі російської армії, що було пов’язане з недооцінкою бойових якостей козацтва Мініхом та російським командуванням [1, с.176]. Козаки все частіше використовувалися для допоміжної служби при російській армії як в мирний час, так і під час воєнних кампаній. Старшина та козаки Переяславського полку не були винятком.

Напередодні та під час російсько-турецької кампанії козаки полку мобілізувалися для будівництва фортець і укріплень; поладження доріг та мостів; поладнання гатей та переправ тощо. Під час бойових дій вони будували редути, ретраншементи та інші інженерно-фортифікаційні споруди. В ході війни активно проводилися заходи по укріпленню Переяславської фортеці. Ці роботи виконувалися, в основному, козаками Переяславського та інших козацьких полків. Так, наприклад, у 1738 р. з Канівського форпосту на реконструкцію Переяславської фортеці була направлена команда козаків, з якої 753 козаки удосконалювали редути, 292 – удосконалювали форпости, 55 – удосконалювали редут у самому

м.Переяславі, 161 козак був задіяний на інших роботах [5, с.84]. Продовжували використовувати переяславських козаків і на „лінійних роботах” з поладнання Української лінії, які інтенсивно проводились протягом всієї війни. Внаслідок виснажливої праці та зневажливого ставлення російських офіцерів, серед мобілізованих козаків спостерігалися масові втечі. Багато козаків гинуло від непосильної праці та поганих умов життя.

Повернувшись із невдалого „Поднестрянського” походу, фельдмаршал Мініх 22 листопада 1738 р. радив генералу фон Левендалю „...иметь зело крепкую осторожность; и для того имеющийся в ведомстве вашем посты зело надёжнейшим образом укреплять, и лед на реке Днепру неотменно полонить, и засеками и протчим укреплять...” [13, с.256]. У результаті цих непотрібних заходів, наряди козаків Переяславського полку під керівництвом полкового обозного Семена Безбородька цілу зиму ламали кригу на Дніпрі від с.Трипілля і аж до самої Української лінії, а також рубали засіки в 2 і 3 ряди біля м.Канева та в інших містах. Сучасник подій П.Симоновський свідчив, що на таких роботах багато козаків „... от хлада и града погибли, а пользы чрез то государству никакой не принесли” [11, с.147]. У перших числах січня 1739 р. частина Переяславського полку знаходилася „... при крепости Киево-Печерской в команде главного командира хорунжого полкового Стародубского Носовича при прикрытии границы Его Императорского Величества” [20, арк.2]. Переяславські козаки насипали величезні старокиївські вали.

У зв'язку з тим, що на населення України покладалося матеріальне забезпечення російської армії, полкова та сотенні канцелярії Переяславського полку змушені були займатися питаннями постачання в царські полки провіанту та фуражу, коней та волів для нужд армії, постачанням підвід і саней, транспортуванням обозів тощо. Так, наприклад, козаки полку супроводжували волів (які були основною тяговою силою для артилерії та продовольчої валки) до дніпровських форпостів, а частіше, у райони бойових дій. Команда терехтимирівського сотника Михайла Гриневича була затримана при діючій армії після доставки туди 2 тисяч волів [22, арк.1-3]. Джерела фіксують значні зловживання під час мобілізації волів як з боку російського армійського офіцерства, так і з боку козацької старшини Переяславського полку [23, арк.1-5].

Крім того, переяславські козаки доставляли в російську армію мобілізовані в Україні підводи. Лише в грудні 1739 р. був виданий наказ про припинення поставок возів і саней з Переяславського полку до м.Василькова у зв'язку з підписанням миру з Туреччиною.

У ході воєнної кампанії проти Туреччини козаки та старшина полку неодноразово використовувалися для транспортування суден та човнів із припасами для російської армії, зокрема, проведення їх через небезпечні дніпровські пороги. Так, у 1737 р. за наказом полкової канцелярії гетьманський сотник Сава Тоцький з командою козаків був відправлений до Усть-Самари „для препроваження байдаков через пороги” [20, арк.2-3].

Українські козаки часто були провідниками та вартою російських послів, або ж гінців, котрі їхали в Крим та до Туреччини. Це було пов'язане із знанням козаками південних степів та шляхів до Криму. У 1740 р. переяславський полковник Семен Сулима на чолі 2-тисячного загону козаків із семи лівобережних полків вирушив до р.Буг, де відбувся обмін повноважними послами між Туреччиною та Росією (російським послом був призначений О.Рум'янцев) [18, с.8]. У цьому ж році розпочалися роботи з розмежування земель між Російською імперією та Туреччиною. Козаки Переяславського полку залучалися до охорони прикордонних комісій, які займалися встановленням нових кордонів. Зберігся рапорт Мотовилівської прикордонної комісії зі скаргою до ГВК про те, що із Чернігівського та Переяславського полків з'явилося 48 козаків замість 64 [24, арк.1-8].

У ході російсько-турецької війни козаки Переяславського полку продовжували використовуватись для прикордонної та сторожової служби по Дніпру. З метою прикриття кордонів козаки виставляли варту, організовували роз'їзди і патрулі; на лісистих ділянках закладали засіки, блокгаузи та редути. З козаків формувалися також вартові команди – пікети, які несли аванпостову службу на форпостах вздовж Дніпра. Зауважимо, що форпости були виставлені не тільки для оборони від можливого ворога, а й з метою перешкоджати переходам населення з Лівобережжя в межі Речі Посполитої: „... ни единой души въ слободы, или за границу, отсюда для житла запускающейся, не пропускали бь...” [9, с.306].

Крім військових обов'язків, козаки полку використовувалися також для охорони установ і приватних будинків високопоставлених осіб, для збору податків тощо. Використання козаків не за прямим призначенням підривало боєздатність полку, ослаблювало військовий дух козацтва, що, поряд із воєнними походами та лінійними роботами, було складовою ціленаправленою політики російського самодержавства на моральне та фізичне знищення козацтва України.

Тяготи військової служби та посилення утисків з боку козацької старшини призводили до явищ дезертирства, масових втеч і переселень козаків Переяславського полку та інших лівобережних полків. У 1736 р. полковник Василь Томара доповідав Мініхові, що з Переяславського полку втекло 1 800 козаків.

Таким чином, в ході російсько-турецької війни козацтво Переяславського полку у складі гетьманського війська воювало „нешадя живота свого” за інтереси російського самодержавства та інтенсивно залучалося до прикордонної, сторожової та допоміжної служби при російській армії. Війна 1735 – 1739 рр., як і попередня та наступна російсько-турецькі війни, призвела до тяжких людських жертв серед козацтва полку та принесла значні збитки сім'ям козаків.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1969. – 224 с.
2. Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. в українській і російській історіографії // Український історичний журнал. – 1971. – №11. – С.21 – 38.
3. Байов А. Русская армия в царствовании императрицы Анны Иоанновны. Война России с Турцией в 1736 – 1739 гг., т.I-II, Спб., 1906.
4. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К.: Час, 1993. – 656 с.: ил.
5. Васильев М.Г. З історії будівництва Переяславської фортеці у XVIII сторіччі //Переяславська земля і світ людини. Зб.наук.праць /Під ред: І.П.Стогнія. – К. – Переяслав-Хмельницький: Пальміра, 1998. – С.82 – 89.
6. Відомість Переяславського полку про походи за участю козаків з моменту возз'єднання України з Росією, 1758 р. //Інститут рукописів НБУ. – Спр.64344.
7. Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна. – К.: Видавничий Дім „Альтернативи”, 1999. – 304 с.
8. Дорошенко Д.І. Нарис історії України /Передмова І.О.Денисюка. – Львів: Світ, 1991. – 576 с.
9. Источники Малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантыш-Каменским и изданные О.Бодянским //Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М.:Унив. тип., 1859. – Кн. 1. – Ч.2 (1691 – 1722). – С.1 – 340.
10. Історія Русів /Пер. І.Драча; вступ. ст. В.Шевчука. – К.: Рад. письменник, 1991. – 318 с.
11. Краткое описание о козацком малороссийском народе и о боевых его делах, собранное из разных историй иностранных, немецкой - Бишенга, латинской - Безольди, французской - Шевалье и рукописей русских, чрез Бунчукового Товарища Петра Симоновского 1765 года //Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1847. – Т.1. – С.1 – 159.
12. Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России, ч.III. Опыт исследования инженерного искусства после императора Петра I до Екатерины II, Спб., 1865.
13. Максимович М. Бубнівська сотня //Хроніка 2000. – К.: Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2001. – Вип.45 – 46. – С.218 – 262.
14. Масловский Д. Русское военное дело при фельдмаршале Минихе //Военный сборник. – 1891. – №7-8.
15. Репан О.А. Мобілізація козаків Гетьманщини для воєнних походів у 1735 – 1739 роках //Київська Старовина. – 2000. – №1. – С.20 – 27.
16. Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі /Вст. ст., упор. та примітки П.М.Саса, В.О.Щербака. – К.: Либідь, 1994. – 768 с.; іл.
17. Романовський В. Війна 1735 – 1739 року та її наслідки для України //Багалій Д. Нариси з соціально-економічної історії України. – К., 1932.
18. Сулимовский Архив. Семейные бумаги Сулим, Скороуб и Войцеховичей XVII – XVIII в. – К., 1884. – 316 с.
19. Тодийчук О.В. Украина XVI-XVIII вв. в трудах Общества истории и древностей российских /АН УССР, Ин-т истории. – К.: Наук. думка, 1989. – 157 с.
20. ЦДІА України. – Ф.1408. – Оп.1. – Спр.32.
21. ЦДІА України. – Ф.51. – Оп.1. – Спр.124.
22. ЦДІА України. – Ф.51. – Оп.1. – Спр.1983.
23. ЦДІА України. – Ф.51. – Оп.1. – Спр.232 - а.
24. ЦДІА України. – Ф.51. – Оп.1. – Спр.296.
25. ЦДІА України. – Ф.64. – Оп.1. – Спр.921.

On the basis of archival materials, the author of the article makes an attempt to clear up one of the little-known episodes of the military history of the Cossacks of the Pereyaslav regiment.